

Бечко Я. В.

Уманський національний університет садівництва

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ВАРІАНТІВ БАГАТОЗНАЧНОГО ПРИКМЕТНИКА УКР. *ГАРЯЧИЙ* В ПРОЦЕСІ УТВОРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

*У статті розглядається проблема функціонування лексико-семантичних варіантів багатозначного прикметника укр. *гарячий* у процесі утворення фразеологічних одиниць. Автор описує особливості функціонування системи лексичних значень багатозначного прикметника укр. *гарячий* на фразеологічному рівні й встановлює структурні типи фразеологічних одиниць, щодо яких семантеми досліджуваного прикметника укр. *гарячий* беруть на себе фразеотвірну функцію.*

*У сучасній фразеології проблема взаємозв'язків між лексико-семантичним і лексико-фразеологічним рівнями мовної системи є дуже важливою. Специфіка функціонування багатозначного прикметника з термічним значенням укр. *гарячий* у фразеологічних одиницях аналізується в рамках дослідження загальної проблеми взаємозв'язків між лексико-семантичним і лексико-фразеологічним рівнями мовної системи. Автор знаходить загальні тенденції смислового розвитку досліджуваного прикметника в структурі ідіоматичних сполук, що мають спільний ключовий лексичний компонент.*

*Аналіз показує, що лексичні значення багатозначного прикметника укр. *гарячий* на фразеологічному рівні відтворюються нерівномірно й вибірково. У структурі номінативних і предикативних ідіоматичних фразеологічних одиниць і порівняльних словосполучень ключовий прикметник укр. *гарячий* реалізує майже виключно свою вихідну «термічну» семантику як формувальну, але його лексико-семантичні варіанти, що використовуються за умови утворення ідіом, рідко збігаються з його похідними фразеологічними значеннями. Окремі лексико-семантичні варіанти прикметника укр. *гарячий* відрізняються за кількістю ідіоматичних сполук, в яких вони трапляються, крім того, існує багато фразеологічних значень, які не мають відповідних лексико-семантичних варіантів, хоча деякі з них можна розглядати як синонімічні.*

Для продовження дослідження семантичних відносин між лексичним і фразеологічним рівнями мови нам слід залучити до нашого аналізу інші частини мови. Цей аспект разом із залученням до розгляду подібних мовних одиниць з інших мов необхідний для кращого розуміння ролі високотемпературних характеристик, об'єктів і процесів у мовному світогляді.

Ключові слова: фразема, внутрішня форма, фразеотворення, ключове слово, смисловий розвиток, структура, семантема, багатозначність.

Постановка проблеми. Термічна лексика, слова й вирази на позначення різних високотемпературних рис незмінно привертають до себе увагу спеціалістів-мовознавців. Вихідну причину цього можна вбачати в тій багатоаспектній ролі, що її властивості відіграють у житті людини. Насамперед тут слід згадати про термічно зумовлені, а також інші подібні до них тактильні й узагалі соматичні відчуття, які мають істотне значення як одне з джерел сенсорної інформації людини про її довкілля та про саму людину. Справді, адже саме таке, безпосередньо чуттєве сприйняття дійсності є основним (а з певного боку навіть і єдиним) чинником, що уможливорює і концептуально-логічне пізнання світу, й будь-які цілеспрямовані практичні дії у взаємовідносинах людини з її природ-

ним і суспільним оточенням. Дослідженням термічної лексики й лексико-семантичних груп тих чи інших мов займаються такі вчені: К. С. Верхотурова [3], Т. О. Черниш [17], І. В. Беседовська [1], Я. В. Бечко [2].

Мовна вагомість термічної лексики на позначення різних високотемпературних рис виявляється і в її смисловій зарядженості й багатозначності, широкому вторинному використанні для утворення похідних одиниць і вираження переносних смислів, зокрема на лексико-фразеологічному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Семантичні взаємовідношення між одиницями лексичного й фразеологічного рівнів неодноразово були об'єктами наукових досліджень. Ця проблема

розглядається, зокрема, в працях О. М. Каракуці, І. О. Мельчука, Г. І. Неруш, М. В. Пасюківської, О. А. Пономарьової, О. Г. Сошко, В. М. Телії [5; 6; 7; 8; 9; 12; 13].

Постановка завдання. У нашій статті ми, звертаючись до мовної інтуїції, ставимо за мету з'ясувати смисловий зв'язок між значенням фрази й значенням ключової лексеми, вжитої в її складі, й визначити, якою мірою відтворюється система значень прикметника укр. *гарячий* у процесі фразеотворення. Відповідно, ми поставили перед собою завдання з'ясувати, які із семантем, властивих прикметникові укр. *Гарячий*, виступають у фразеотвірній функції, та встановити структурні типи фразеологічних одиниць, щодо яких семантеми досліджуваного прикметника укр. *гарячий* беруть на себе фразеотвірну функцію.

За об'єкт нашого дослідження ми обрали українські ідіоматичні фрази номінативного й предикативного характеру, порівняльні звороти, прислів'я та приказки, усталені мовленнєві формули, в яких ключовим компонентом виступає прикметник укр. *гарячий*.

Предметом нашої розвідки є семантеми зазначеного прикметника, що використовуються в процесі фразеотворення.

У поле зору нашого дослідження входять не всі ті різновиди мовних формацій, що є складниками обсягу поняття фразеологізму. Ми залучаємо до розгляду лише ті з них, які в той чи інший спосіб вирізняються своєю образністю чи, краще сказати, «непрямим» способом вираження свого значення: це такі фразеологічні типи, як ідіоматичні фрази (тобто сполуки, семантика яких не є просто композитивною, «арифметичною сумою» значень складників, але більш-менш логічним чином виводиться із цих значень), а також прислів'я, компаративні звороти й усталені мовні формули.

Водночас ми звертаємо увагу на різницю між тими зворотами, які, крім ідіоматичного (переносного), можуть бодай теоретично вживатись і в дослівному значенні, й тими, для яких дослівне використання є неможливим (невідзначеним).

Крім того, серед аналізованих одиниць для нас важливе таке розрізнення: з одного боку, це фрази, які вживаються в суто номінативній (називній) функції як основне (зокрема термінологічне) найменування певного предмета чи явища, котрі, попри наявність більш чи менш образної внутрішньої форми, не мають стилістично відзначеного характеру. З іншого боку, це фрази, які є стилістично маркованими одиницями образно-експресивного характеру, що із синтаксичного

погляду є або предикативними сполуками, або предикативно пов'язаними, виступаючи як засіб стилістично відзначеної вторинної номінації, скажімо, в складі іменного складного присудка або ж імпліцитно виконуючи образну предикативну функцію.

Виклад основного матеріалу. Як показує проаналізований нами матеріал лексикографічних джерел, серед фразем, утворених за допомогою тих чи інших лексико-семантичних варіантів прикметника укр. *гарячий* найбільшою є кількість тих, щодо яких фразеотвірну роль зіграв перший, вихідний семантичний різновид ключового слова.

Так, передусім відзначимо вживання семантими «гарячий» в усталених образних компаративних зворотах, таких як: укр. *гарячий, як (мов, наче й таке інше) хто кинув гарячого приску (на кого)* «хто-небудь раптово відчув сильне хвилювання, збентеження та таке інше» [11, с. 121]; *як на гарячому вугіллі* «поводитися дуже неспокійно, реагувати на щось» [11, с. 121]; *гарячий, як вогонь* [14, с. 576] (*горяче як огонь (як окріп, кіпйиток)* [4, Т. 2, с. 603]); *гаряче, ніби на вогні варилося* «жартівливо про гарячу їжу» [житомирськ.-поліськ., запис усного мовлення]; *тепер ёму так (до обнімання та іншого), як грішникові до гарячої сковороди* [14 с. 247].

Варто зауважити, що прикметник зі значенням «гарячий» виражає й об'єкт порівняння (*гарячий, як (мов, наче 2 таке інше) хто кинув гарячого приску (на кого)*), і те, з чим порівнюється (*тепер ёму так (до обнімання та інше), як грішникові до гарячої сковороди*). Крім того, природно, що в останньому випадку цей прикметник не може виступати самостійно й через те вживається в ролі окреслення опорного іменника (а вся ця атрибутивна сполука може функціонувати тут як частина ширшого словосполучення, що виражає суб'єкт порівняння, пор. укр. *совається, як Ничипір по гарячій сковороді* (іронічне порівняння, яке говорить про неповоротку людину – таку, що й у небезпечних для неї обставинах не здатна діяти швидко) [14, с. 485]). Додамо, що у використаних нами джерелах найбільша кількість компаративних сполук, в яких семантика «гарячий» виступає об'єктом порівняння.

Вихідна семантика «гарячий» виступає також в усталених мовленнєвих формулах: укр. *щоб тебе кров гаряча пила (за п'яництво)*! [14, с. 592]; *сіль тобі в вічі та камінь гарячий (або печина, печені кошенята) у зуби (печина у груді)* [14, с. 374]; *А кусь, горьиче!* «остерігають малих дітей, щоби не хапали за огонь. Жартливо також до старшого

чоловіка, який легкокомисно вдається в очевидячки небезпечне діло» [4, с. 602]; *совайся, Ничипоре, по гарячій сковороді* (приказка, в якій говориться про когось неповороткого) [14, с. 485]; «*Гаряче!*» – «*Студи, дураче, під носом вітер!*» (варіант «*Коли гаряче, то студи, козаче*» [10, с. 355]) (вирази, за нашими спостереженнями, вживані як звертання-поради, адресовані малим дітям, ще не звичним до гарячої їжі).

Ця ж семантика фігурує у власне паремійних утвореннях, тобто в прислів'ях і приказках: укр. *ні холодно ні жарко* «кому-небудь все байдуже» [16, с. 211]; *хто гарячого не бачив, той холодному рад* [14, с. 239]; *наш піддячий любить борця гарячий, а як голодний, то їсть і холодний* «голод – найліпший кухар; кому голод приправа, то смакує страва» [14, с. 147].

Що стосується фразеологізмів інших типів, то зазначена семантика широко представлена серед також уже згаданих утворень стилістично нейтрального характеру – ад'єктивно-субстантивних сполучень, що виражають термінологічне значення. Сюди належать, наприклад, такі фразеологізми: укр. *гаряча ванна; гарячтягнутий дріт; гаряче тиснення* [15, с. 40]. До підгрупи фразем на позначення природних утворень можна віднести й вираз укр. *гаряче джерело* [15, с. 40].

Подібні термінословосполучення містять не лише утворення, що мають, так би мовити, офіційний статус наукових чи технічних термінів, а й одиниці, що належать до традиційної термінології та відзначаються розмовним, ба навіть жаргонним характером.

Вираз укр. *гаряча кров (у кого)* «про запальну людину» [15, с. 42] відбиває доннаукові уявлення про фізіологічне підґрунтя людських емоцій і, відповідно, раніше, напевно, сприймався як традиційний термін. Сюди віднесемо близьку за значенням фразему укр. *гаряча голова (натура)* «про запальну, нестриману людину» [15, с. 42].

Порівняно невеликим (щодо номінативних терміносполук) є коло образно-експресивних ідіоматичних фразем, експліцитно маркованих у плані їхнього предикативного характеру (чи синтаксично співвідносних із предикатом), у складі яких семантика «гарячий» виконує фразеотвірну функцію твірної одиниці (в таких випадках прикметник може виступати в субстантивному вигляді): укр. *під гарячу руку (зробити, попадати, нагодитися)* «в такий час, коли хтось збуджений, розгніваний» [15, с. 140]; *гарячим залізом випікати* «безпощадно знищити, викоринити» [15, с. 42]; *за гаряче й студене хапати (ухопити)* «все робити» [15, с. 42].

Усі ці й подібні їм ідіоми вживаються в образно-переносному значенні, але для одних із них є можливим і дослівне прочитання (хоча інколи дещо чи навіть значною мірою умовне), пор.: укр. *під гарячу руку (зробити, попадати, нагодитися); гарячим залізом випікати; за гаряче й студене хапати (ухопити)*. Фразема укр. *горьчого хопив, кишки му сі збігли* «говорять про такого, що без ніякої видимої причини стратив апетит, сохне й марніє» [4, с. 603] у своєму дослівному значенні, очевидно, відбиває традиційні уявлення народної медицини.

Натомість для інших випадків таке дослівне витлумачення видається неможливим: укр. *до гарячого ще приском сипнути* [15, с. 56].

У порівнянні із семантею «гарячий» участь інших семантем у фразеотворенні є далеко обмеженою, так що можна сказати, що відповідні фразеологічні одиниці представлені спорадичними утвореннями, такими як укр. *гаряча пора (гарячий час)* [15, с. 42]. Словник української мови в 11 т. подає приклад зі словосполученням *гарячий час* «час, під час якого відбувається напружена діяльність» як ілюстрацію до значення укр. *гарячий* «надзвичайно напружений; який потребує зосередження всіх сил (про час)», що за умови обмеженості кола іменників на позначення інтервалів часу, які регулярно виступають у такому сполученні (пор. *гарячий рік / місяць / тиждень*), свідчить швидше про фразеологічний характер останнього; натомість *гарячі жнива* [15, с. 42], на нашу думку, фразеологізмом не є.

Висновки і пропозиції. Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що вживання окремо взятих лексико-семантичних варіантів прикметника укр. *гарячий* у фразеологічному контексті є вибірко-вим. Тут варто відзначити безумовну перевагу вихідного термічного значення. Деяка дифузність основного й похідних значень аналізованого прикметника є обставиною, істотною як у плані впливу на фразеотвірну роль окремих семантем, так і в плані визначення кола тих семантем, які беруть участь у фразеотворенні. Цей аспект знаходить своє вираження в наявності у вихідній семантемі істотної для її функціонування асоціативно-конотативної смислової периферії, в множинній мотивації похідних значень, а також у тому, що ієрархічна значеннева структура досліджуваного прикметника характеризується постійними взаємними переходами від якісного до відносного значення та навпаки.

Приналежність ключового прикметника укр. *гарячий* до класу прикметників із властивими їм

рисами синтаксичної валентності впливає також і на можливість їхнього входження в ті чи інші структурно-семантичні типи фразеологічних сполук. Крім того, важливим у плані співвідношення між сферами лексичної та фразеологічної семантики аналізованого прикметника є їх сполучуваність з іншими складниками фразем. Варто зауважити, що у випадку атрибутивних сполук ступінь обмеженості набору іменників, у сполученні з якими досліджуваний ад'єктив виступає в похідному значенні, саме те, наскільки широким чи обмеженим є коло таких іменників, вирішує, чи ми маємо справу з лексико-семантичним варіюванням тієї самої фраземи, в складі якої прикметник набуває нового фразеологічного значення, чи з вільними словосполученнями. У випадку останнього відповідний прикметник лише реалізує певне похідне лексичне значення.

На нашу думку, семантичний розвиток ключового прикметника в складі фраземи ніби ще раз відтворює виникнення відповідного лексико-семантичного варіанта. Як результат, ми можемо відзначити відношення синонімії між обома семантичними варіантами, фразеологічним і лексичним, однак ця синонімія має тут не абсолютний, а відносний характер, адже фразеологічне значення вважається стилістично відзначеним, натомість словниковий лексико-семантичний варіант є стилістично нейтральним.

Для продовження дослідження семантичних відносин між лексичним і фразеологічним рівнями мови нам слід залучити до нашого аналізу інші частини мови. Цей аспект разом із залученням до розгляду подібних мовних одиниць з інших мов необхідний для кращого розуміння ролі високотемпературних характеристик, об'єктів і процесів у мовному світогляді.

Список літератури:

1. Беседовська І. В. Семантична природа сенсорних прикметників на позначення температури в сучасній українській літературній мові (на матеріалі поетичних творів Лесі Українки). *Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка*. 2009. № 46. С. 162–165.
2. Бечко Я. В. Особливості внутрішньої форми фразеологізмів з ключовою лексемою укр. *вогонь*. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства : збірник наукових праць*. Випуск 10. Хмельницький, 2016. С. 53–56.
3. Верхотурова К. С. Огонь в зеркале русского языка : дисс. ...канд. філол. наук : 10.02.01. Екатеринбург, 2009. 213 с.
4. Галицько-руські народні приповідки : У трьох томах. / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Якович Франко. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. Т. 1–3.
5. Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» ; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2002. 19 с.
6. Мельчук І. А. О терминах «устойчивость» и «идиоматичность». *Вопросы языкознания*. Москва, 1960. № 4. С. 73–80.
7. Неруш Г. І. Зіставний аналіз чесько-української анімалістичної фразеології. *Зіставне дослідження української, чеської та російської мов : зб. наук. праць*. Київ, 1987. С. 152–181.
8. Пасюківська М. В. Зоонімічна лексика в польській фразеології: склад, семантика, функції : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.03 «Слов'янські мови». Київ, 2009. 16 с.
9. Пономарьова О. А. Аспекти варіативності внутрішньої форми фразем, що містять фахові назви (на матеріалі української, англійської та німецької мов). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2017. Вип. 31 (3). С. 76–79.
10. Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / упоряд. М. М. Пазяк. Київ : Наук. думка, 1989. 480 с.
11. Словник фразеологічних антонімів української мови / авт.-уклад. В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. Київ : Довіра, 2004. 284 с.
12. Сошко О. Г. Семантичні особливості образних порівнянь із зооморфним компонентом на позначення емоційних характеристик людини (на матеріалі української, німецької та англійської мов). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна*. 2015. Вип. 51. С. 321–323.
13. Телия В. Н. Фразеология. *Общее языкознание. Внутренняя структура языка*. Москва : Наука, 1972. С. 456–516.
14. Українські приказки, прислів'я і таке інше / авт.-уклад. М. Номис. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
15. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / авт.-уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. Київ : Радянська школа, 1978. 447с.
16. Фразеологічний словник української мови / авт.-уклад. В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. Київ : Освіта, 1998. 224 с.

17. Черниш Т. О. Слова на позначення високої температури (на матеріалі української та польської мов). *Польсько-український бюлетень : Київські полоністичні студії*. Київ, 2010. Т. 16. С. 482–495.
18. Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід) : Монографія. Київ, 2003. 480 с.

Bechko Ya. V. THE FUNCTIONING OF LEXICAL-SEMANTIC VARIANTS OF THE POLYSEMOUS ADJECTIVE UKR. ГАРЯЧИЙ IN THE PROCESS OF PHRASEOLOGICAL UNIT FORMATION

The article focuses on the issue of participation of lexical-semantic variants of the polysemous adjective Ukr. гарячий in the process of formation of phraseological units. The author describes the peculiarities of functioning of the system of lexical meanings of the polysemantic adjective Ukr. гарячий at the phraseological level and establishes structural types of phraseological units which are formed with the help of semantemes of the adjective Ukr. гарячий.

In modern phraseology the problem of interrelationships between the lexico-semantic and lexico-phraseological levels of the language system is currently important. The specificity of functioning of polysemous adjective with thermal meaning Ukr. гарячий in phraseological units is analysed within the framework of research of the general problem of interrelationships between the lexico-semantic and lexico-phraseological levels of the language system. The author finds general trends of sense development of this adjective within the structure of idiomatic set phrases sharing the common key lexical component Ukr. гарячий.

The analysis shows that lexical meanings of the polysemantic adjective Ukr. гарячий at the phraseological level are actualized unevenly and selectively. In the structure of nominative and predicative idiomatic phraseological units and comparative phrases the key adjective Ukr. гарячий implements almost exclusively its original "thermal" semanteme as a formative one, but its lexical semantemes used in the formation of idioms rarely coincide with its phraseo-derived meanings. Individual semantemes of the adjective Ukr. гарячий differ with respect to the number of phrasemes they occur in, besides there are many phraseo-derived meanings that don't have the corresponding lexico-semantic variants of the adjective Ukr. гарячий, though some of them have synonymic lexical meanings.

To continue the research of semantic relations between lexical and phraseological levels of the language we should involve to our analysis other parts of speech. This aspect, together with the use of information from other languages is necessary for our better understanding of the role of high temperature characteristics, objects and processes in linguistic world image.

Key words: *idiom, inner form, phraseological unit formation, key lexical component, sense development, structure, semanteme, polysemy.*